

ԳՐԱԴԵՐՕՍՈՒԹԻՒՆ, ԱՐԱՏԵԼԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌԻ ԳԱՆՁԱՏԱՆ ՄԻ ԿՐԿՆԱԿԱԶՄԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՋ

Կազմը ձեռագիր կամ տպագիր գրքի ստեղծման ավարտին, վերջնական փուլին է: Այն սովորաբար պատրաստված է լինում տախտակե կամ սովորաթղթե միջուկով շագանակագույն, բնական կամ արհեստական կաշվից, երբեմն՝ թավշե կտորից: ԺԱ դարից սկսած Նայաստանում կազմեր էին պատրաստում նաև արծաթից եւ ոսկուց, հաճախ, զարդարում էին թանկարժեք ու հասարակ գունավոր քարերով: Նման կազմերն ընդունված է անվանել կրկնակազմեր, որովհետեւ դրանք ավելացվել են ձեռագրերի, իսկ հետագայում նաև տպագրերի բուն կազմերին: Կրկնակազմերը պատրաստում էին ոսկերիչ-արծաթագործները, որոնք իրենց արհեստի նուրբ ձևերն արտահայտում էին ձուլման, ճնշման, կտման, դրվագման, ոսկեթելի եւ արծաթաթելի ու հարիկավոր հյուսվածքի եղանակներով, փորագրությամբ, սևադուր, արծնապատմով, ոսկեգոծմամբ եւ այլն¹: Արծաթագործական կամ ոսկերչական արվեստը Նայաստանում գրեթե միշտ ունեցել է ընդհանրական դիմագիծ՝ չկորցնելով տեղային, ազգային ավանդույթները: Կրկնակազմերը, համաձայն պատմական Նայաստանում տիրող բարգավաճության աստիճանի, ճոխ ու շքեղ կամ համեստ են: Իրենց ուրույն առանձնահատկություններով կազմարարական եւ ոսկերչական դպրոցներ են կազմավորվել ինչպես պատմական Նայաստանի գանազան շրջաններում՝ Կիլիկիայում, Կեսարիայում, Վասպուրականում, Մուշում, Կարինում, Սեբաստիայում, Էջմիածնում, Սյունիքում, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս, գաղթօջախներում՝ Կոստանդնուպոլսում, Բուդապեշտում, Լեհաստանում, Մոլդովիայում, Մոսկվայում, Ղրիմում, Նոր Զուղայում, Կալկաթայում:

Կրկնակազմերին հաճախ հանդիպում են դրվագված կամ փորագրված արձանագրություններ, որոնք, հիմնականում, հիշատակագրություններ են: Ի տարբերություն ձեռագրերի բուն հիշատակարանների, արձանագրությունները գրչության արվեստի առավել քիչ ուսումնասիրված աղբյուրներից են: Դրանք ամենից առաջ ներկայացնում են հայկական ձեռագրերի կազմերի ստեղծման վայրերի եւ ստեղծողների պատմությունը: Վիմական արձանագրությունների նման կազմերին արվածները եւս հավաստի սկզբնաղբյուրներ են եւ նրանցից տարբերվում են միայն նյութով, որի վրա գրվել

¹ Տե՛ս Վ. Ա. Արթուրյան, Արհեստները Նայաստանում 4-13-րդ դդ., Երևան, 1956, էջ 113:

են: Չնայած իր կարևորությանը, անցյալի եւ ներկայի հայագետներն այս կամ այն, ձեռագիր նկարագրելու կամ ձեռքն ընկած նյութը ներկայացնելու առիթով են միայն անդրադարձել կազմերի վրայի արձանագրություններին: Պարմագրության կողմից կազմարձանագրություններն առանձին ուսումնասիրության նյութ չեն դարձել որպես կազմարվեստի դպրոցների պարմության սկզբնաղբյուր: Կազմերի ուսումնասիրությունը հայագիտության համար կարևոր է եւ արժեքավոր է ինչպես կազմարարական դպրոցների պարմության, հայ ժողովրդի ստեղծած արժեքների գնահատման, այնպես էլ հայ մշակույթի, ձեռագրագիտության ուսումնասիրության փասանկյունից: Այս արձանագրությունները, որպես օժանդակ աղբյուրներ, կարևոր են նաեւ հայոց կազմարվեստի եւ արձագագործության հուշարձանների ուսումնասիրության համար:

Քանի որ արձանագրությունների մեծ մասը թվագրված է, դրանք ապահովում են կազմերի կառուցվածքի, նյութի, ձեւավորման ճշգրիտ ժամանակագրական տեղեկություններ: Կազմերին արված արձանագրությունների ուսումնասիրությունն ունի մի քանի նպատակ. նախ՝ պարզել ճշգրիտ թվական ունեցող կազմերի խմբաբանակը: ապա՝ ճշգրտել կազմարարների ինքնությունը եւ նրանց պարբերաբար կազմերի խմբերը, այնուհետև՝ կազմերի կառուցվածքային տարրերի (գարդանախշերի առանձին եւ ընդհանուր մասեր, գարդարարների ամբողջություն) եւ այլ հատկանիշների հիման վրա ստանալ թվագրման եւ տեղորոշման մոտավոր փոխադրումներ, իսկ սրանց օգնությամբ տեղի, ժամանակի, դպրոցների եւ այլ առումներով դասակարգել ստեղծման ժամանակն անհայտ կազմերը: Սույն նկարագրումներից ելնելով՝ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածինը 2011 թվականին հրատարակեց Ալեք եւ Մարի Մանուկյան Գանձարանը, Մայր Տաճարի եւ Հին Վեհարանի թանգարաններում գտնվող կրկնակազմերին նվիրված իմ ուսումնասիրությունը²: Այն ինչ-որ չափով ուղենիշ հանդիսացավ համանման մշակութային արժեքների ստեղծման ժամանակահատվածի ու վայրի ճշգրտման համար:

Վերջերս Երուսաղեմի եբրայական համալսարանի պրոֆեսոր Մայքլ Սթոունը, ձեռքի փակ ունենալով Մայր Աթոռի նշված հրատարակությունը, տեղեկացրեց, որ ինքը եւ իր փրկիր՝ Նիրա Սթոունը, պարբերաբար են Chester Beatty գրադարանում (Դուբլին, Իռլանդիա) պահվող հայերեն ձեռագրերի ցուցակը եւ ինձ ուղարկեց այդ հավաքածուի մի շարք կրկնակազմերի լուսանկարներ՝ որոշ ճշգրտումներ կատարելու նպատակով: Նա նկատել էր, որ իռլանդական հավաքածուի մեջ երկու կրկնակազմեր պարբերաբարված են Մայր Աթոռի Գանձարանի դ 153 կրկնակազմի նմանությամբ: Կրկնակազմերի համեմատությունից պարզեցինք, որ չնայած ունեցած փոքրիկ տարբերություններին՝ իրոք, այս երեք կրկնակազմերն էլ պարբերաբարված են ԺԸ. դարում միևնույն արձագագ-

2 Տե՛ս Ա. Մալխասյան, Սուրբ Էջմիածնի մերադեմ կրկնակազմերը, պրակ Ա, Մ. Էջմիածին, 2011 (116 էջ եւ 63 լուսանկար): Հրատարակության ենք պատրաստել «Մարենադարանի հայերեն ձեռագրերի կազմերը եւ արձանագրություն-հիշատակարանները» աշխատությունը (376 արձանագրությունների վերձանման եւ ուսումնասիրության հիման վրա ներկայացրել ենք կազմարարության Վաստարականի (ԺՋ-ԺԸ դդ.), Կարնո (ԺԷ-ԺԹ դդ.), Նոր Զուղայի կամ Պարսկաստանի (ԺԷ-ԺԸ, Ի դդ.), Արցախ-Ուրբիքի (ԺԸ դ. երկրորդ կես), Ղրիմի եւ Մոսկվայի (ԺԸ-ԺԹ դդ.), Կոստանդնուպոլսի, Կեսարիայի (ԺԷ-ԺԸ դդ.) դպրոցները), որը ֆինանսավորման պարճառով դեռեւս մնացել է անփյառ:

գործի ձևերով կամ միեւնույն արհեստանոցում եւ նույնպես նվիրաբերվել են Ս. Կիրակոս եկեղեցուն: Սակայն մեզ առավել հետաքրքրեցին կրկնակազմերին արված արձանագրությունները, որոնցով կարեւոր ճշգրտում է կատարվում առաջին սրբապետի անվան հետ կապված: Նախապես նշենք, որ արձանագրության փառերը դրվագված են հայերեն ոչ վարժ իմացողի ձեռքով:

Մայր Աթոռի Գանձարան դ 153 արձանակազմը (նկար 1) 16,3x10,9x5 սմ մեծության է, մեջք՝ 15,8x2,9 սմ, փակիչներ չունի, պարբասարված է դրվագման ճարտարվեստով: Ա. փեղկին (դիմահայաց՝ աջ կողմում), մեջքեղում, օվալաձև զարդավոր շրջանակի մեջ, բարձրաբանդակ պարկերված է թագակիր Ս. Ասրվածամայրը գահին նստած, մանուկ Տիմուս գրկին: Ս. Ասրվածամոր ուրբերի փակ, օվալաձև շրջանակի ներսում, կա քառաշարք երկաթագիր արձանագրություն: Օվալաձև շրջանակից դուրս, փեղկի անկյուններում պարկերված են ավերարանիչներն իրենց խորհրդանիշերի հետ միասին: Բ. փեղկին (դիմահայաց՝ ձախ կողմում) դրվագված է Նարություն. հարուցյալ Տիմուս ամպերի եւ ճաճանչների մեջ, իսկ ներքեում, գերեզմանի մոտ՝ յուզաբեր երկու կանայք: Փեղկի ներքեում, երկշարք, կա երկաթագիր արձանագրություն (շարունակությունը Ա. փեղկին), որը, բնագրի փառաձևերի դրվագման համաձայն, կարդացել ենք հետևյալ կերպ³. «Յ[Ի]Շ[Ա]Տ[Ա]Կ Է ԱՐԾԱԹ-ԱՊԱՏ Ս[ՈՒՐ]Բ ԱԲԵՏԱՐԱՆ/Ը ՆԻՊՈ-ՂՈՍԻՆ, Ս[Ա]ՆՏԵՍ[Ի] ՍԱՐԳՍԻՆ, ՈՐԴՈՅՆ, //Ի ԴՈՒՆ/Ս[ՈՒՐ]Բ ԿԻՔ(Ը)Ա/ԿՈՍԻՆ ԵԿ[Ե]/ԴԷՅ[ԻՈՅՆ]»⁴: Դրվագված արձանագրության համաձայն սրացվում է, որ արձանակազմ Ավերարանը Տիպոդոսի, մահերեսի Սարգսի եւ որդիների հիշատակին նվիրաբերվել է Ս. Կիրակոս եկեղեցուն:

Chester Beatty գրադարանի Arm. 660 կրկնակազմը (նկար 2) պարբասարված է Գանձարան վերնոշյալ կրկնակազմի նմանությամբ եւ պարկերագրությամբ, սակայն զարդարանքում նկատելի են որոշակի տարբերություններ: Ամբողջությամբ տարբերվում է կրկնակազմի մեջքի զարդարվածությունը, տարբեր է ձախ փեղկի (դիմահայաց) Տիմուսի գերեզմանի վրայի զարդանախշը եւ պարկերների դիմացները: Ձախ փեղկի ստորին մասում նույնպես կա արձանագրություն, որը շարունակվում է աջ փեղկին, Ս. Ասրվածամոր ուրբերի ներքեում: Այսպես Ս. Սթուտեր, իրավամբ, առաջին սրբապետի անունը վերձանել է մահերեսի Պոդոս, ինչպես պարզ երևում է արձանագրության փառաձևերի դրվագումներից. «Յ[Ի]Շ[Ա]Տ[Ա]Կ Է ԱՐԾԱԹ-ԱՊԱՏ Ս[ՈՒՐ]Բ ԱԲԵՏԱՐԱՆ/Ս[Ա]ՆՏԵՍ[Ի] ՊՈՂՈՍԻՆ, Ս[Ա]ՆՏԵՍ[Ի] ՍԱՐԳՍԻՆ, ՈՐԴՈՅՆ, //Ի ԴՈՒՆ/Ս[ՈՒՐ]Բ ԿՍՐ(Ի)Ա/ԿՈՍԻՆ ԵԿ[Ե]/ԴԷՅ[ԻՈՅՆ]»⁵: Արձանագրության վերձանություն-

3 Մանրամասն տե՛ս Ա. Մալխասյան, նշվ. աշխ., կրկնակազմ դ 29, էջ 49-50, լուսանկար 36:

4 Արձանագրությունների վերձանման համար օգտագործել ենք հետևյալ պայմանական նշանները.

[] - լրացվում են բացակայող կամ չպահպանված փառերն ու փառաշարքերը,

() - ա. բացվում են հապավումները, բ. թավից հետո արտահայտվում է ճիշտ փառը,

/- նշվում է տողի սկիզբը,

// - նշվում է արձանագրության շարունակությունը հաջորդ փեղկի վրա,

X - թավ (bold) նշվում են ուղղագրական սահմանված կանոններից շեղումները,

X - քնդգծված (underline) նշվում են կապգրությունները:

նը ցույց է տալիս, որ Ավերաբանի առաջին սրացողը *մահպեսի Պողոսն* է, այլ ոչ թե *Պարպոսը*, ինչպես դրվագված է Գանձարան դ 153 կրկնակագմին: Այս երկու արձանագրությունների համեմատությունից նկատում ենք, որ առաջին-նում (Գանձարան, դ 153) ԱԲԵՏԱՐԱՆ բառից հետո, հաջորդ փողը հստակ սկսվում է երկաթագիր Ը փառով, իսկ երկրորդում (Chester Beatty, Arm. 660)⁵ երկաթագիր Մ-ով: Դրանից բացի, թե՛ առաջին արձանագրությունում և թե՛ երկրորդում երկու անգամ գրված ՄՆԻ համառոտագրությունը նույնաբիպ է արված: Իսկ երկրորդ արձանագրությունում ԱԲԵՏԱՐԱՆ բառի Ն փառի աջ կողմի փոքրիկ սրեղի վերևում հստակ դրվագված է երկաթագիր Ս սրացական հոդը, որը բացակայում է Գանձարան արձանագրությունում: Անհասկանալի է, թե ինչո՞ւ է Գանձարան կրկնակագմի արձանագրության երկրորդ փողը սկսվում երկաթագիր Ը փառով:

Ը-ի դրվագման խնդիրը պարզաբանվում է երրորդ իրանական նույն հավաքածուի Arm. 8 թվահամարի⁶ րակ պահվող կրկնակագմի արձանագրության վերձանության միջոցով (նկար 3): Այն եւս պարբերաբար է նույն հավաքածուի Arm. 660-ի և Մայր Աթոռի Գանձարան դ 153 կրկնակագմերի նմանությամբ և պարկերագրությամբ: Այս և Գանձարան կրկնակագմերի մեջքի զարդարվածությունն ամբողջությամբ նույն է և, կարծես, մեկը մյուսի կրկնօրինակը լինի: Չանդրադառնալով կրկնակագմերի ունեցած փոքր փարբերություններին՝ նշենք, որ այս երրորդ կրկնակագմի արձանագրությունում նկատել ենք մի կարևոր կցագրություն, որով բացառվում է առաջին (Գանձարան, դ 153) կրկնակագմի Ը փառի դրվագման հանգամանքը: Այսպես նույնպես արձանագրությունը սկսվում է ձախ փեղկի (դիմահայաց) սյուրին մասից և շարունակվում աջ փեղկին, Ս. Ասրվածամոր ուրբերի ներքևում: Արձանագրության փառաձևերի դրոշմվածքի համաձայն այն վերձանել ենք հետևյալ կերպ. «Յ[Ի]Շ[Ա]Տ[Ա]Կ Ե ԱՐԾԱԹ-Ա-ՊԱՏ Ս[ՈՒՐ]Բ ԱԲԵՏԱՐԱՆ Ս/ՄԱՆ[ՏԵՍ]Ի ԴՈՂՈՄԷՆ, Ս/ԱՆ[ՏԵՍ]Ի ՍԱՐԳՍԷՆ, ՈՐԴՈՅՆ, //Ի ԴՈՒՆՆ /Ս[ՈՒՐ]Բ ԿԻՔ(Բ)Ա/ԿՈՄԷ ԵԿ[Ե]/ՂԷՅ[ԻՈՅՆ]»: Նկատելնք, որ ՄԱՆՏԵՍԻ փառաձևում առանձնանում են երկու քրեական կապություններ՝ ՄԱՆԻ և ՄՆԻ ձևերով: Առաջին (ՄԱՆԻ) կապության մեջ երկաթագիր Մ և Ա փառերն իրար այնպես են կցագրված, որ Ա փառի աջ կողմի ներքև իջնող փոքրիկ մասնիկը, աջակողմյան մեծ սրեղին միանալով, Մ փառի վերին աջ կողմի փոքրիկ մասնիկի հետ միասին ձևավորում են երկաթագիր Ը փառի պարկեր: Ներևապես պարզ է դառնում, որ արձագրորը Գանձարան կրկնակագմի արձանագրության երկրորդ փողի առաջին ՄԱՆԻ բառի մեջ մոռացել է դրվագել ՄԱ կցագրության ձախ կողմի սրեղը և ներքևի կիսալուսնաձև մասնիկը, որի հետևանքով կցագրությունը թերի է մոռացել և սրացել երկաթագիր Ը փառի պարկեր: Նկատելի է, որ արձագրորը հայերենին անվարժ է եղել: Գանձարանը պահվող կրկնակագմի ԱԲԵՏԱՐԱՆ բառի վերջում եւս նա մոռացել է դրվագել երկաթագիր Ս սրացական հոդը, որը մյուս երկու արձանագրություններում ընթերցվել է: Նաև միևնույն ԿԻՐԱԿՈՍԻ բառի մեջ հանդիպում ենք երեք փար-

5 Թվահամարները դրել ենք ըստ Մ. Սթոունի՝ մեզ ուղարկած լուսանկերների անունների թվանշանների:

Նկ. 1

Նկ. 2

Նկ. 3

բեր դրվագումների. մի դեպքում այն **ԿԻՔԱԿՈՄԻ** ձեռով է (Գանձապահ, դ 153), մյուսում՝ **ԿՍՔԱԿՈՄԻ** (CBL, Arm. 660), երրորդում՝ **ԿԻՔԱԿՈՄԻ** (CBL, Arm. 8): Պարզ է, որ արձաթագործն արձանագրության փառերն ուղղակի դրվագմամբ նկարել է՝ առանց իմաստին հետևելու: Այնուամենայնիվ նշենք, որ Chester Beatty գրադարանի այս երկու արձանագրությունների շնորհիվ ճշգրտվեց Մայր Աթոռի Գանձապահ կրկնակագմի արձանագրությունում դրվագված առաջին սրացողի անունը. դա մահպեսի ՊՈՂՈՍ-ն է (այս դեպքում էլ սրացողի անունն արձանագրությունում պիտի լիներ ՊՕՂՈՍ ձեռով), այլ ոչ թե՝ Հիպոդոս:

Ներկայացված լուսանկարներից երևում է, որ երեք կրկնակագմերն էլ պարբերաբար վաճառված են արձաթից՝ ոսկեգոծմամբ, դրվագման եղանակով: Դրանք ԺԸ. դարի արձաթագործության գեղեցիկ նմուշներից են և ունեն գեղարվեստական բարձր արժեք: Արձանագրություններում հիշարակվում է, որ արձաթապար Ս. Ավերարանը մահպեսի Պողոսի, մահպեսի Սարգսի և որդիների հիշարակին նվիրաբերվել է Ս. Կիրակոս եկեղեցուն: Սուրբ Կիրակոսի անունով վանքեր կամ եկեղեցիներ հայաստանում այնքան էլ չափ չեն: Հիշարակվում են՝ ա) Արեւմտյան հայաստանի Բիթլիսի նահանգի, Մուշի գավառի Բերդակ գյուղում, բ) նույն նահանգի Մասունի Մոսկան գավառակի Գգելի գյուղի մոտ, գ) նույն նահանգի Բիթլիսի գավառի Սպարկերտի գավառակի Գեղիս (Կեղիս) գյուղի մոտ, դ) Էրզրումի նահանգի Բայագեր գավառում, Ալաշկերտ գյուղաքաղաքում, ե) Էրզրում գավառի Քղի գյուղաքաղաքի մոտ, Խոսնակ գյուղախմբում, զ) Էրզրումի նահանգի Երզնկա քաղաքի մոտ (Ս. Կիրակոսի և Նուղիարայի վանք), է) Խարբերդի նահանգի Դերսիմի գավառի Չարսանջակի գավառակի Օձգեղ գյուղում, ր) ՀՀ Սյունիքի մարզի Սիսիանի շրջանի Ուզ գյուղի մոտ⁶: Հիշարակված վանքերից որի՞ն է նվիրաբերվել արձաթակագմ Ավերարանը, առաժն դժվարանում ենք պարասխանել՝ հավելյալ տեղեկությունների բացակայության պարճառով: Միայն կարող ենք ենթադրել, որ նմանարիպ նվիրաբերություններն արվում էին այն վանք-եկեղեցիներին, որտեղ թեմական առաջնորդներն էին նստում կամ որտեղ ուսումնական կենտրոններ կային: Հիշարակված վանքերի շարքում իր դիրքով ու նշանակությամբ առանձնանում է Երզնկայի Ս. Կիրակոսի և Նուղիարայի⁷ վանքը, որը քաղաքից 7-8 կմ հեռու էր, Քարդ գյուղի մոտակայքում: Կառուցման ժամանակը հայտնի չէ, հիշարակվում է ԺԳ. դարից: Մինչև Ի. դարի սկզբները կանգուն էր և Երզնկայի հայոց եկեղեցու առաջնորդարանի նստավայրն էր: Միջին դարերում եղել է գրչության կենտրոն: Պահպանվել են ԺԳ-ԺԵ. դարերի՝ այսպեղ գրված հայերեն մի քանի ձեռագրեր: Վանքապարկան ձեռագրերն ու գրքերը 1915-1918

6 Տե՛ս Թ. Նալբախյան, Սրբ. Մելիք-Բախչյան, Ն. Բարսեղյան, հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Երևան, հ. 3, 1991, էջ 146:

7 Սրբուհի Նուղիարան և նրա որդի Ս. Կիրակոսը (ավելի ստույգ՝ Կիրակոսը) քրիստոնյա էին: Երանելի Նուղիարան բարեպաշտոն և ազնվագրոհմիլ կին էր, թագավորական ցեղից, Իկոնիոն քաղաքից: Կուսակալ թագավոր Դիոկղետիանոսի ժամանակ, իր ամուսնու մահվանից հետո, անօրենների հալածանքներից թողնելով ամեն ինչ և վերցնելով իր փոքրիկ տղա Կիրակոսին՝ երկու նաժիշկների հետ փախավ հայրենի երկրից, գնաց Սելեուկիա, այնուհետև՝ Կիլիկիայի Տարսոն քաղաք, որտեղ էլ նահապարկվեցին 304 կամ 305 թվականի հուլիսի 15-ին. տե՛ս Մ. Ազեղյան, Լիակապար վարք և վկայաբանություն սրբոց, Վկայաբանություն սրբուհույն Յուդիկայի և որդույն նրա սուրբ մանկան Կիրակոսի, Վենետիկ, 1810, էջ 170-187:

թվականների ընթացքում ամբողջությամբ ցիրուցան եղան, իսկ վանքն ավերվեց, ամայացավ⁸: Նաջորդ եկեղեցին, որին հնարավոր է, որ նվիրաբերված լիներ արծաթակազմ Ավերարանը, Էրզրումի գավառի Խոսնակի Ս. Կիրակոս վանքն է, որն ունեցել է մի քանի եկեղեցիներ: Այն Քդիի առաջնորդարանն էր եւ ուներ ուսումնարան: Այսպեղ եւս գրվել են բավական թվով ձեռագիր մատյաններ⁹:

Այսպիսով, բերված հիմնավորումները նկարի ունենալով՝ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Գանձարան դ 153 կրկնակազմի արձանագրությունն առաջարկում ենք վերծանել նորովի, հեպեյալ կերպ. «Յ[Ի]Շ[Ա]Տ[Ա]Կ Է ԱՐԾԱԹ-ԱՊԱՏ Ս[ՈՒՐ]Բ ԱԲԵՏԱ-ՐԱՆ[Ս] /Է(ՄԱ)Ն[ՏԵՍ]Ի ՊԱՂԱՄԷՆ, Ս[Ա]Ն[ՏԵՍ]Ի ՍԱՐԳՄԷՆ, ՈՐԴՈՅՆ, //Ի ԴՈՒՆ /Ս[ՈՒՐ]Բ ԿԻՔ(Բ)ԱԿՈՄԷ ԵԿԵ/ՂԷՅԻՆՅՆ»:

Ա. Ա. ՄԱԼԽԱՍՅԱՆ

պ. գ. թ.

⁸ Տե՛ն անդ:

⁹ Տե՛ն Թ. Նակորյան, Սպ. Մելիք-Քախչյան, Ն. Քարսեղյան, Նայասրանի եւ հարակից շրջանների փրկանույնների բառարան, Երևան, հ. 2, Երևան, 1988, էջ 783: